

9. Rəcəbov Ə.Ə. *Orxon-Yenisey yazılı abidələrində ilkin fe'li bağlama formaları. ADU-nun Elmi Əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), 1973, №2.*
10. Rüstəmov R. *Quba dialekti. Bakı, 1961.*
11. Тюркские языки. Языки народов СССР, том II. М., 1966.
12. Şirəliyev M.M. *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.*
13. Ширалиев М.М. *Об этимологии деепричастной формы на -iban, -ibən, -uban, -übən. ВЯ, М., 1960, №3.*
14. Щербак А.М. *Очерки сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981.*

Məsməxanım QAZIYEVA

SƏHNƏ NİTQİNİN TƏDQIQI HAQQINDA

1999-cu ilin 25 dekabrında ANS kanalının saat 15-də gedən «Xəbərçi» verilişində diktor baş vermiş bir qəza haqqında informasiya verirdi. O, son cümləsini belə tamamladı: «Qəza nəticəsində ölənlər yoxdur». İlk baxışda hər şeyin adi olduğunu görürük. Ancaq əslində diktor həmin cümləni elə tələffüz etdi ki, burada «məhz qəzanın nəticəsində ölənin olmadığı» fikri ifadə edilirdi, yə'ni «qəza olmasa idi, ölənlər olacaqdı». Müqayisə et: «Qəza nəticəsində - ölənlər yoxdur» deyən diktor «qəza nəticəsində ölənlər yoxdur» demək istəyirdi. Bu və ya onlarla belə fakt şifahi informasiya vasitələrində, həmçinin səhnədə, radiopyeslərdə, teletamaşalarda, ekranda şifahi nitqin düzgün qurulması və səsləndirilməsi ilə bağlı bir sıra problemlərin olduğunu göstərir. Bu cür problemlər isə dilçilik elminin diqqətindən yayınmamalıdır.

Kütləvi informasiya vasitələrində diktor nitqi səhnə və ekranda ifadə olunan nitqdən fərqlənir. Diktor bə'zən informasiya ilə qabaqcadan tanış olmaya bilər (bə'zən daxil olan informasiyanı tə'cili, birbaşa oxumaq tələb olunma bilər), bu zaman onun hazırlıqsız nitqində qüsurların ola biləcəyi mə'lumdur (hərçənd bunun özü də verilən informasiyanın diktor tərəfindən səhih oxunması qabiliyyətindən asılıdır). Səhnə və ekran nitq mədəniyyəti

isə uzun-uzadı teatr məşqlərindən, çəkiliş dubllarından və ya studiyada səsyazma və montaj işlərindən sonra cilalanır, hərtərəfli hazırlanmış olur. Birincidə təsadüf edən qüsurlar ikincidə ortaya çıxma bilməz və çıxmamalıdır (əlbəttə, söhbət normal şəraitdən gedir).

Səhnə nitqindən (səhnə tələffüzündən) danışan akad. V.V.Vinoqradov göstərirdi ki, aşağıdakı məsələlər dilçilikdə öyrənilməlidir:

- Səhnə tələffüzünün milli ədəbi tələffüz normaları ilə bağlılığı məsələləri;

- Səhnə tələffüzünün müxtəlif səhnə obrazlarının sosial-dialekt nitq üslubu ilə bağlılığı məsələləri;

- Səhnə tələffüzünün müxtəlif səhnə obrazlarının ərazi-dialekt nitq üslubu ilə bağlılığı məsələləri;

- Səhnə obrazlarının canlandırılması problemlərini və vəzifələrini ehtiva edən sosial-nitq xarakterologiyası və psixologiyası məsələləri (1, s. 4).

Göründüyü kimi, qoyulmuş məsələlərin araşdırılması səhnə və dram nitqinin ədəbi dil normaları ilə əlaqə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması və sosial-nitq xarakterologiyası vasitələrinin təhlili deməkdir. Bunun üçün isə təkcə səhnə təcəssümünün deyil, ədəbi-dramatik əsərin özünün də bilavasitə tədqiqat obyektinə seçilməsi müsbət nəticə verə bilər. Həm də bunun üçün dram əsərində işlədilən hər hansı dil vahidi, o cümlədən leksik vahidlər tədqiqata cəlb edilə bilər (2, s. 63).

Müasir linqvistik tədqiqatlarda bədii əsərlərin dilinin ədəbi dil normalarına münasibəti məsələsi ilə yanaşı, ədəbi dil uzusu ilə ədəbi dildən kənar uzus arasında münasibətlər məsələsi də diqqət mərkəzində saxlanılır. İş burasındadır ki, bədii əsərin dili təkcə «ifadə vasitəsi» kimi deyil, həm də «gerçəkliyin in'ikası predmeti» kimi öyrənilir. «Dil bədii gerçəklikdən kənar gerçəkliyin tərkib hissəsi olmaq e'tibarilə, yazıçıya birbaşa və ya dolayısı ilə əsərdə in'ikasını tapan yaradıcılıq elementləri verir» (3, s. 8). Yazıçı bu elementləri sonradan özü bədiiləşdirir və beləliklə

əsl, bədii olmayan gerçəkliklə bədiiləşdirilmiş gerçəklik arasında müəyyən münasibətlər meydana çıxır. Səhnə əsərində belə münasibətlərin (fərqlərin) dərinləşdirilməsi arzuolunan deyil: obrazların nitqinin əsl gerçəklikdən uzaqlaşdırılması əsərin (və deməli, həm də tamaşanın) reallıqdan uzaqlaşdırılması deməkdir. Bu isə dramaturqdan bədii əsərin dilinin həyatda rast gəlinən nitq üslubları ilə zənginləşdirməyi, obrazların danışığını xarakteroloji təsnif etməyi tələb edir.

Buna baxmayaraq, indiyədək yazılmış, xüsusən klassik dramalarda müəlliflər daha çox ədəbi dildən faydalanmağa, ədəbi nitq elementlərinə üstünlük verməyə çalışmışlar. Ona görə də müasir teatr klassiklərin əsərlərini səhnələşdirərkən obrazların nitqinin üslubi cəhətlərini fərqləndirmək üçün bir çox çətinliklərlə qarşılaşmalı olur, bu istiqamətdə rejissor və aktyor tapıntılarına üstünlük verməyə çalışır.

Mə'lumdur ki, hər bir dil böyük kombinatorika imkanlarına malikdir. Nominativ işarələr məhdud qrup sözlərin müxtəlif şəkillərdə işlədilməsi yolu ilə eyni fikri çox rəngarəng variasiyalarda ifadə etməyə imkan verir. Dildə eyni fikir eyni sözlərdən müxtəlif strukturlu cümlələr qurmaqla söylənilə bilər. O.Yespersen buna misal olaraq aşağıdakı kombinasiyaları göstərir:

He moved astonishingly fast.

O, heyratamız dərəcədə cəld hərəkət edirdi.

He moved with astonishing rapidity.

O, heyratamız cəldliklə hərəkət edirdi.

His movements were astonishingly rapid.

Onun hərəkətləri heyratamız dərəcədə cəld idi.

His rapid movements astonished us.

Onun cəld hərəkətləri bizi heyratlandırirdi.

His movements astonished us by their rapidity.

Onun hərəkətləri öz cəldliyi ilə bizi heyratlandırirdi.

The rapidity of his movements was astonishing.

Onun hərəkətlərinin cəldliyi heyratamız idi.

The rapidity with which he moved astonished us.
O cəldliklə ki, o hərəkət edirdi, bizi heyrətləndirirdi.
He astonished us by moving rapidly.
O bizi cəld hərəkət etməsi ilə heyrətləndirirdi.
He astonished us by his rapid movements.
O özünün cəld hərəkətləri ilə bizi heyrətləndirirdi.
He astonished us by the rapidity of his movements.
O öz hərəkətlərinin cəldliyi ilə bizi heyrətləndirirdi. (4, s. 101).

Dilin belə kombinatorika imkanlarından bə'zən səhnə nitqində də istifadə edilir. Məsələ burasındadır ki, dram mətninin ədəbi dil normalarına daha çox meyl etməsi, obrazların dilinin yazıda normalaşdırılması çox vaxt səhnə nitqini buxovlayır, onu bugünkü tamaşaçının həyatda rast gəldiyi yaxud özünün işlətdiyi real nitqdən ayırır və belə şəraitdə tamaşaçı səhnəyə aludə ola, səhnədə cərəyan edən hadisələrə qoşula bilmir, normalaşdırmanın çoxluğu tamaşaçını darıxdırır: rus dramında mujik, fransız dramında asiyalı bir tacir, Azərbaycan dramında müsye Jordan təmiz ədəbi dil normalarına riayət edərək danışır, qoyulan tamaşa gerçəklikdən uzaqlaşır, tamaşaçını inandırmır.

Beləliklə, səhnə nitqinin tədqiqi zamanı yazılı mətnlə aktyor ifası arasında ortaya çıxan uyğunsuzluqlara ayrıca diqqət yetirmək, onların yaranma səbəblərini, dil və nitq münasibətlərindən doğan real mənzərəni araşdırmaq aktual məsələlərdən biri sayılmalıdır.

1. Виноградов В.В. Об изучении сценической речи. - *Вопросник по современному русскому литературному произношению.* - М., 1964.
2. Виноградов С.И. Черты разговорного словоупотребления в речи персонажей драматических произведений. - *Культура речи на сцене и на экране.* - М., 1986.
3. Кожевникова К. Спонтанная устная речь в эпической прозе. - *Прага, 1970.*
4. Есперсен О. Философия грамматики. - М., 1958.